

кових органів, що порушуючи умови переселення і граючи на різниці землекористування в багатонаціональних районах, вкрай загострили взаємини між різними етнічними та соціальними групами селянства по всій Південній Україні.

Наприкінці 30-х рр. єврейські національні райони, які на відміну від решти національних не ліквідовувалися в установленому законодавством порядку, все ще розбудовуються. Серед згадуваних пресою передовиків Сталіндорфського, Калініндорфського та Ново-Златопільського районів ще доволі багато єврейських прізвищ. Райони зміцнюються як у господарському, так і в побутовому відношенні. Сталіндорф зв'язують брукованим шляхом з Павлопіллям⁵²⁹, щорічно відзначається день народження Ш. Алейхема, проводяться радянські виховні акції — 12 червня — день радянського стрільця: у ньому візьмуть участь п'ять стрілецьких команд⁵³⁰. Втім, чимдалі в житті населення тих районів лишається все менше особливого, суто національного.

10. «Старший брат» й етнічні громади — нова концепція етнонаціональної спільності в містах УРСР

В другій половині 30-х рр. внаслідок активізації внутрішніх міграцій та притоку трудових мігрантів з решти союзних республік великі міста перетворилися на осередки суперечливих соціальних та етнокультурних процесів. Скажімо, навіть у Харкові, який у середині 30-х рр. втратив статус республіканської столиці, на кінець 30-х рр. населення в порівнянні з початком 20-х років збільшилося втричі. Етнічна палітра Харкова була багатою і вже за переписом 1926 р. налічувала більше 60 національностей, причому питома вага окремих етнічних груп упродовж 30-х рр. залишалася сталою. В цілому окреслилися прикметні риси етнокультурного простору Харківщини, яка залишалася одним з найбільших промислових, освітніх та мистецьких центрів України. Інтенсивні процеси міжетнічної взаємодії, інтеграції і, як наслідок, асиміляції у цей період відбувалися на підприємствах, у змішаних шлюбах та в навчальних закладах міста. Зближенню, адаптації та асиміляції етнічних меншин сприяла також масова побутова культура, яка набирала ознак універсальності саме у великих містах.

Наприкінці 30-х років дисперсні етнічні громади міста своєю рідною мовою здебільшого визнавали російську, це, зокрема, засвідчив перепис 1939 р. Етнокультурне ядро Харкова в мовному відношенні було російськомовним. Прикметними рисами його були стійкість щодо зовнішніх впливів, високий рівень освіченості. З генетичної точки зору ядро міського соціуму збалансувалося за рахунок української, російської та єврейської громад. Російську мову визнавали рідною також білоруси, греки, поляки. Підтримання стійкості первинного етнокультурного ядра міста відбувалося за рахунок російської громади, яка складала третину населення міста, зросійщених місцевих етнічних груп, їх природного приросту та новоприбулих, що швидко русифікувалися в міському середовищі⁵³¹.

Попри те, що великі міста Східної України й Донбасу перетворилися в контексті бурхливого промислового підйому на свого роду «плавильні казани», в яких відбувався широкий спектр процесів етнокультурної взаємодії, в них все

ж існували й доволі високі стандарти підтримки розвитку етнічних культур. На відміну від маленьких міст, тут діяв широкий спектр освітніх, науково-дослідних і культурних установ. Так, у Харкові працювали російський драматичний театр, єврейський театр, обласний Будинок народної творчості (1938 р.). Правда й те, що переважна більшість обивателів проводила своє життя, жодного разу не відвідаючи їхні вистави. Повз них проходила й напружена робота національної творчої інтелігенції. Обиватель жив простим невибагливим життям, у якому кіносеанс залишався великою культурною подією. Представники різних етносів спілкувалися й складали уявлення один про одного не на виставках та творчих вечорах, а в міському транспорті, на виробництві, в магазинах, на вулиці, врешті, в комунальних квартирах.

Стрімке зростання населення міста ще більше загостило квартирне питання, яке набрало форми житлової кризи. Пролетарська частина городян та значна частка службовців мешкали в дерев'яних бараках. Лише в історичному центрі Харкова будинки були кам'яними та цегляними, в околицях переважали глинобитні та дерев'яні споруди. Дуже повільно на периферію просувалася електрифікація. Розкішшю лишався й централізований водогін. Навіть у трьох містах, що утримували лідерство в забезпеченні своїх мешканців питною водою — Одесі, Києві та Харкові — проблем залишалося вдосталь. Попри розбудову мережі підприємств харчової промисловості (у Харкові з 1935 р. діяли м'ясопереробний комбінат, бісквітна фабрика, маргариновий завод, хлібобулочні комбінати тощо), їхня продукція доступна далеко не всім. Околиці міста розорані городами, городяни тримають свійських тварин.

Упродовж 30-х рр. загальні тенденції етнокультурного розвитку в Харкові відповідали генеральним тенденціям, притаманним великим промисловим містам. Дослідження останнього часу цілком обґрунтовано показують, що «для мігранта, який потрапив до міста і хотів повністю адаптуватися в ньому, асиміляція стала необхідністю. Проходячи всі стадії соціалізації, новоприбулий більше не виділявся з міського середовища, він повністю в ньому розчинявся, ставав його частиною і уже в цій ролі брав участь у асиміляції новоприбулих»⁵³².

Аналогічні процеси відбувалися й у решті великих промислових міст. Вони мали свої особливості й реалізували відповідні регіональні моделі еміграційних процесів та етнокультурних орієнтацій. Де і в яких саме галузях суспільного виробництва відбувалася інтенсивна міжетнічна взаємодія; яких конкретних форм набирав міжетнічний вплив; у яких формах здійснювалася асиміляція новоприбулого населення; була це повна асиміляція чи часткова; чи надавала національна політика можливості ефективно відтворювати національні культури; які функції відігравало, власне, місто, як специфічний соціокультурний феномен, у процесах міжетнічної взаємодії, адаптації та асиміляції в республіканському масштабі та на регіональному рівні ще передстоїть з'ясувати.

Очевидно, що вже в середині 30-х рр. ані радянські навчальні заклади, ані культосвітні установи не були спроможні виступати основою процесів етнокультурного відродження. Ставлення до проблеми в політичних і культурних колах було доволі суперечливим. Втім, культурна еліта УРСР у другій половині 30-х рр. перестала публічно висловлювати своє ставлення до російського культурного «ренесансу». Попри розгром українського відродження суспільні

настрої, які підкреслювали ментальну привабливість «особливого шарму» Чернівців та Львова, нехтували неповторним обличчям Одеси та не приховували відразу до зросійщеного «харківського багна», так хвилююче описаного М. Хвильовим, продовжували існувати — щоправда в радянському андеграунді. В ту історичну епоху ідея, що кожне місто має своє неповторне обличчя і свою етнокультурну ауру, ще не постала на порядку денному.

Адміністративні центри російських національних районів наприкінці 30-х рр. виявляли сталу тенденцію до перетворення на міста. Такими були, зокрема, Краснодар, Сорокине, Чугуїв, Путивль. Останні підносяться як приклад достойного втілення генеральних планів централізованого розвитку міст. Фото нових шкіл, будинків культури, лікарень тільки підписи мають різні — на загал вони цілком придатні для розміщення в будь-яких радянських періодичних органах. Замітки на кшталт «Новый поселок — новые люди» підкреслюють, що робітничі селища змінилися не тільки зовні. — В них живуть не колишні зашорені вузькоколбі російські мужики й баби, тут мешкають люди нової епохи — передовики стахановці. Типова замальовка: робітниче поселення при шахті № 12 (Краснодонщина). Незважаючи на невелику кількість населення (трохи більше 3 тис.) воно з моменту утворення в степу розбудовується як місто: шахтарі отримують світлі квартири, в кожному будинку електрика, в клубі демонструються звукові кінострічки, запущений водогін, працюють навчальний комбінат, дитячі ясла та садок, медичний пункт, двоповерхова школа-десятирічка на кілька сотень учнів, їдальня, 4 магазини, пошта, бібліотека. В нових шахтарських родинах і діти визначні: син-шахтар виконує норму щонайменше на 250%, дочка не хто-небудь, а «комсомолка-відмінниця радянської торгівлі»⁵³³.

Важливу роль у прискоренні урбанізації колишніх шахтарських селищ відіграли масовані вербування робсили у вугільну промисловість — важка промисловість республіки потребувала пального. Паралельно розбудовується інфраструктура робітничих поселень, відкриваються нові підприємства, які забезпечують зайнятість, вводиться в експлуатацію сітка ФЗУ, які опікуються фаховою підготовкою робітників. У 1937 р. в Чугуєві в медтехнікумі готують 473 майбутніх медпрацівників, у ФЗУ при заводі «Змичка» — 79 осіб, ще 243 учня навчаються в медичній школі⁵³⁴. Значно підвищується попит на продукцію місцевих підприємств: преса з задоволенням відзначає, що в 1938 р. чугуївська промартіль «Металіст» реалізувала 1 998 тис. ліжок (на 5 млн руб.)⁵³⁵, запити населення задовольняють 7 кравецьких майстерень артілі «Красный швейник» а також 24 ремонтні взуттєві майстерні. На початку лютого при районній лікарні здається новий пологовий будинок на 30 місць, відкривається майстерня чоловічих головних уборів, мисливці здали до райспоживспілки 440 шкур, і врешті — свідчення прориву робітничих селищ і містечок до стандартів столичного життя: «За последнее время значительно вырос спрос на парфюмерные товары. Магазин санитарии и гигиены за полтора месяца продал населению города и района на 18 тыс. руб. духов, пудры и одеколону»⁵³⁶.

Потроху на краще змінювалися й універсальні культосвітні та виховні заклади: дитячі садочки промислових російських районів суттєво відрізнялися від решти національних районів — сільськогосподарських за основним напрям-

ком свого господарського розвитку. Стаття «Культурно воспитывают детей» пропагувала досвід дитсадка шахти № 1–5 біс: вихователі зацікавлені розвитком дітей, за кожною дитиною закріплені ліжко, тумбочка, верхній одяг зберігається в окремій кімнаті, дівчатка й хлопчики в чистеньких костюмчиках, дітям завжди приготують свіжу їжу. Підсумовуючи опис зразкового садочка, щасливий батько І. Шестьоркін виражає свою щирю вдячність «... партії та уряду й особисто вождю народів, батьку, другу й вчителю Йосипу Віссаріоновичу Сталіну»⁵³⁷.

Те, що насправді повсякденне існування невеликих міст лишалося далеким від газетних агіток, унаочнювала невелика римована замітка мешканця Чугуївського російського національного району А. Жихарева з банальною назвою «Столовыми Чугуев не богат»:

Столовыми Чугуев не богат, Из двух одна закрылась уж на днях, Вторую посетители хулят: «Нет вкуса в супе, нет во щях. Жаркое сухо, соус, как вода. Закусок невелик подбор. И происходит это все тогда, Когда всех овощей обильный сбор! И в зале неуютно и темно Повсюду мух неисчислимый рой. Гардинами затемнено окно —	А комнаты страдают духотой. Ножей и вилок мал комплект, Стаканов тоже. Надо ждать, Когда же вам дадут обед, Самим вам надо поспешать. Есть ресторан. Там, чтобы закусить, То надо водки, иль вина спросить, А в сухомятку вовсе не дадут Вам без вина покушать тут, И хочешь, хоть не хочешь — пей, На это рубль свой не жалеи!» ⁵³⁸
---	--

Більш тривіальною мовою, проте по суті про ту ж проблему, замітка П. Ломакіна з іншого російського — Краснодонського — району: «Столы и стулья имеются в недостаточном количестве, не хватает также посуды. На кухне — антисанитария: полы не моются, повар ходит в грязном халате. Пища приготавливается некачественно»⁵³⁹. Величезна кількість заміток і повідомлень розкриває складні побутові умови населення робітничих центрів, врешті, не їхнє кардинальне покращення, а інтенсифікація виробничих процесів була основною метою тодішньої влади.

Більш виразно, аніж у селі, наприкінці 30-х рр. виявляється універсальний потяг держави до ненормованого визискування трудового потенціалу пересічних громадян. У газетах шахтарських російських районів мало йдеться про побутові та культурні потреби населення, однак, нав'язливо тиражується установка на надривну щоденну працю. Повідомлення про виконання норми на 200–250% — звичайне явище, не менш буденними стають зауваження про те, що дехто (забійник Коротченко) виконує норму на 350%, а дехто (Ковалік) на 550 (!)⁵⁴⁰. Не менш нав'язливі повідомлення підносять, як взірець, поведінку шахтарських дружин — «домогосподарок». У них йдеться про те, що жінки не тільки працюють у шахтах нарівні з чоловіками (вибійниками, кононогами, навальниками, вугілля, лебідниками). «Десятки домогосподарок приходят на шахту, аби по-

більшовицькому боротися за успішне завершення господарського плану». На передовій копальні № 2-біс-17 працює 16 домогосподарок, всі вони перевищують виробничі норми. Домогосподарка Кіречевська працює відкатницею, щодень виконує норму на 160%, Єфросинія Ріпная — на 161%. «Видатних успіхів досягла домогосподарка т. Глушенкова, яка працює плитовою [...] Зараз на змаганні плитових на шахті тримає першість, систематично виконує норму на 140%».

Сучасник не одразу й зрозуміє, навіщо домогосподарки працюють у шахті. Якщо вона працює відкатницею чи лебідницею, то яка вона домогосподарка? Відповідь на непросте питання проста: домогосподарки працюють безкоштовно, вони, виявляється, — золотий фонд радянської держави, її найсвідоміша частина, яка працює заради ідеї. Ідея, як йдеться, висока — разом з чоловіками-гірняками до 7 листопада видати 12 000 тон вугілля понад річного плану»⁵⁴¹.

Шпальти тиражують фото ударниць вугільно-добувної промисловості — стволів, виборниць, путівних — на загал — завербованих під час оргнаборів: одноманітні гладко зачесані голови із вимушеними нерадіними посмішками, напруженими потухлими очима. Статті з запалом розповідають про те, як ударниці вже з 1932 р. самовіддано працювали під землею, добиваючись допуску в шахту самі. За лаштунками залишаються їхні мотиви — в такий спосіб сільські дівчата рятувалися самі і намагалися врятувати від голодної смерті своїх рідних — шахтарська пайка була однією з найвагоміших серед робітничих професій. Розплата не забарилася — зі шпальт дивляться передчасно постарілі жінки, в неповних тридцять вони виглядають на п'ятдесят. Та владу це не бентежить. Промисловість потребує палива, у топках п'ятирічки горять не тільки тонни вугілля, а й сотні тисяч людських долів. Починається рух за створення жіночих вугільних бригад — пістотно названий «чудовим рухом жінок-патріоток». Репортаж після першого трудового дня бригади комсомолки Олі Фьодорової (з п'яти осіб) підбиває підсумки («непогані результати») і закликає решту комсомолок спускатися до штреків⁵⁴².

Низку специфічних особливостей зберігають міста й містечка Правобережжя, у них нема промислового піднесення, а повсякденне життя громад зберігає розмірений неспішний плин. Навіть радянська преса дає багато підстав стверджувати, що наприкінці 30-х рр. містечкові єврейські громади примудрялися підтримувати релігійні традиції. В 1938 р. з'являлися неодноразові повідомлення про те, що артільники не працюють у релігійні свята та Суботу, після закриття синагог збираються на домашні міньяни. Духовне життя етнічних громад на загал пішло в підпілля, що було цілком зрозумілим у контексті широкоюсяжних репресій проти священиків усіх конфесій, які відбулися в післяголодний час. Проте, згортання мережі ритуальних установ не було тотальним. Там, де лишилися церкви та молитовні будинки, зовнішні ознаки духовного (часто, етнокультурного життя), у формі, альтернативній радянській масовій культурі, зберігаються. Намагання поєднати непоєднуване проявляється підчас у курйозних анекдотичних формах. Про один з таких випадків, писала газета «Октябрь» у 1937 р. — У Печиці бейсмедраш відіграє також роль клубу. Під час Йом Кіппура в один день тут відбулися церковна служба та політдень. Причому комсомольці та комуністи чекали, поки віруючі завершать молитву, а вже після того на своїй сходці клеймили релігійне свято⁵⁴³.

Універсального характеру набувають процеси мовної стандартизації та потягу значної частини етнічних громад до мовної асиміляції. Дуже помітною вона була в єврейському середовищі. Фактично, описавши доволі велике коло, проблема перетворення їдишу на мову культурної перспективи єврейського народу вернулася «на круги своя». Ідея освіти національними мовами потроху себе вичерпує, причому не стільки через політичні проблеми, скільки на рівні обивательської ментальності. Про це ще на початку століття М. Ольгін (М. Новомиський) писав: «Факт состоит в том, что для наших интеллигентов идиш пока что не является родным языком. Каждый из нас [...] имел возможность убедиться в том, что пламенные ораторы, выступающие за развитие и процветание литературы на языке идиш, многие недели не обращаются к нему. Я никогда не встречал интеллигента, который говорил бы на идиш в своем собственном доме с женой и детьми [...] Несмотря на восторги некоторых из нас по поводу развития литературы и культуры на идиш, она еще не стала нашей потребностью, мы еще не слились с ней, и во всем, что мы делаем в этой области, заметен внутренний надлом»⁵⁴⁴. Наприкінці 30-х рр. ситуація відродилася в своїй новій історичній версії. Принаджені перспективами соціальної реалізації, доволі широкі верстви етнічних громад свідомо стають на шлях російськомовної ідентичності. З сучасним єврейським гумором такі настрої передає автор «Зелменян» М. Кульбак. — Типова «єврейська матінка» радіє за свого сина, який переїхав до Дніпропетровська і там знайшов собі пару «из очень приличной семьи, в доме говорят только по-русски»⁵⁴⁵.

Наприкінці 30-х рр. тенденції мовної асиміляції в середовищі всіх без винятку етнічних меншин отримали вагому підтримку в вигляді окремих наукових концепцій, які тоталітарний режим взяв на озброєння і, попри проголошувану відданість ідеалам рівності і братерства, використав у якості методологічного підґрунтя згортання політики коренізації. Ним, зокрема, став засуджений у відомій лінгвістичній дискусії 1950 р. марризм — дітище в дореволюційну епоху людини крайнє правих поглядів з виразними релігійними акцентами. Більше двох десятиліть марризм вважався «марксизмом у мовознавстві» й міцно тримав у своїх лабетах не одне покоління радянських мовознавців, істориків, етнологів. Згідно з Марром мовний розвиток людства відбувався від множини мовних типів до єдності. Мови виникали незалежно одна від одної, отож не тільки слов'янські мови не були спорідненими, а й кожний, скажімо, російський діалект в минулому був самостійною мовою. Шляхом схрещування з двох мов виникала нова. Французька мова проголошувалася схрещеною латинсько-яфетичною. Висновок про те, що внаслідок історичного процесу схрещування мов людство просувалося шляхом мовної універсалізації і в комуністичному суспільстві цей процес мав знайти своє логічне завершення в створенні все-світньої мови, відмінної від усіх існуючих, відіграв фатальну роль у долі поліетнічної країни. Мова майбутнього, за думкою академіка Марра, мала втратити звуковий характер.

Маючи мало спільного з науковим знанням, теорія Марра, тим не менш, доволі швидко рекрутувала прихильників упродовж 20-х рр., а наприкінці 20-х рр. перейшла до монополізації теоретично-методологічної підоснови мовознавства. Принадливість марризму була зрозумілою: це був псевдонауковий міф

на поталу малописьменним пролеткультівцям з їхньою нав'язливою ідеєю будування революційним шляхом якісно нової пролетарської культури. «Вирішальну роль відігравала співзвучність його ідеї епосі [...] Марр орієнтувався на уявлення саме 20-х років, коли очікували скорої мирової революції, побудова комунізму здавалася справою близького майбутнього і багато людей всерйоз сподівалися встигнути поговорити з пролетарями всіх континентів на світовій мові — «нереалістичні цілі задають масштаб, в якому будь-які реальні досягнення здадуться мізерними»⁵⁴⁶.

На фоні таких супер-ідей щоденне животіння мало-комплектних шкіл з національними мовами викладання та мовні проблеми, які вони генерували в етнічних громадах, виглядали нікому не потрібною мишачою метушнею. Поширення марризму мало вкрай негативні наслідки в галузі мовного життя на постімперських просторах. Вчення та його прибічники (завдяки тим високим посадам, які вони обіймали в радянській науці та державному апараті) своїми прожектерськими проектами не тільки заважали природним процесам, а й деформували їх. Створення алфавітів, зокрема, проголошувалося шкідливим заняттям, яке уповільнювало перехід до всесвітньої мови. Патетичні вислови на кшталт: «Якщо революція, яку ми переживаємо, не сон, то не може йти мови ні про яку паліативну реформу ні мови, ні граматики, ні, відповідно, письма чи орфографії. Не реформа, а докорінна перебудова, а зсув усього цього світу надбудови на нові рейки, на новий ступінь розвитку людської мови, на шлях революційної творчості і створення нової мови»⁵⁴⁷. Марр пропагував свій вкрай незручний так званий «аналітичний алфавіт», як прообраз майбутнього єдиного світового алфавіту. В одній зі своїх останніх доповідей 1933 р. він закликав цілковито переглянути історію, відмовившись від понять «Захід», «Схід», «доісторія» тощо. Того року перемоги марризму стали цілковитими в науковому середовищі, а з 1934 р. прокотилася хвиля арештів — була сфабрикована так звана «справа славівців», відповідно до якої чл.-кор. АН СРСР Н.М. Дурново і Г.А. Ільїнський були розстріляні, решту (А.Ф. Селіщєва, В.В. Виноградова, А.А. Сидорова) позбавили волі чи відправили у заслання.

Завдяки запеклій безперервній боротьбі в наукових та освітянських колах та, ще більшою мірою, масовим репресіям 1937–1938 рр. національна школа, як основа етнокультурного руху етнічних громад опинилася в стані глибокого занепаду, власне, вона доживала останні дні. В 1938 р. в ній значно зросла кількість часів на вивчення російської мови. Планові ревізії показали, що діти сільських національних шкіл мали дуже слабкі навички письма та розмовної мови. Викладач російської мови та літератури Старо-Караньської греко-татарської неповної школи Ф.С. Іваніц писала, що диктант у 100 слів 50% учнів написали незадовільно⁵⁴⁸. Авральна підготовка шкіл до державної перевірки, зрозуміло, не могла дати позитивних наслідків, незважаючи на надлюдські намагання вчителів та підвищені соціалістичні зобов'язання учнів. Немаловажно також відзначити, що наслідки «перевірки» були визначені наперед, вони найменшою мірою віддзеркалювали і реальні труднощі освіти національними мовами і перспективні потреби галузі. Адже за місяць не можна було залагодити низку проблем, які ширилися й процвітали в національній школі впродовж останніх десяти років. Фактично, «перевірки» були відволікаючим маневром влади, скерованим на кампанію згортання освіти національними мовами.

У грудневому номері газети «Вперед» тепер вже директор Старокаранської НСШ Ф.С. Іваніц вітала перехід школи на російську мову викладання. «Так звана, національна мова, мало зрозуміла учням та вчителям»⁵⁴⁹ виставлялася як головне гальмо на шляху підвищення успішності учнів та їхнього кількісного зростання. Розгортання соціалістичного змагання «між учнями, вчителями та батьками» (!) було, на думку новопризначеного директора, шляхом ліквідації прориву в питанні успішності учнів (в 6-В класі незадовільно вчилися 50% учнів).

Рух до універсалізації зовнішніх ознак культурного життя загальноосвітній і помітний навіть пересічному обивателю. — В моді «українське» — у вишиванки перевдягаються місцеві управлінці, стахановці, вчителі й викладачі вишив, навіть учні єврейських і болгарських шкіл. Перегляд шпальт місцевої преси поки що національних районів може сформувати враження, що українізація та коренізація йдуть незмінним курсом, причому українська культура (відповідно до механічних викладок кількісного домінування) перемагає. Однак, це враження оманливе. Не тільки в сфері освіти почалося згортання національного вектору державної політики. Формула — «національна за формою, соціалістична за змістом» — стає позбавленою внутрішнього змісту пустопорожньою ідеологемою, за якою приховується прагнення влади до насадження й тиражування наднаціональної за своєю підосновою масової культури тоталітарного зразка. Надзвичайно цікавий документ, датований 12 серпня 1938 р. — «Постанова Старо-Каранського райпарткому по справі кандидата в члени партії Дмитрієва», який «організував та продемонстрував перед населенням весілля за старовинним обрядом» — унаочнює справжні підоснови національної політики нового республіканського проводу. Текст постанови, без купюр викладений у пресі, має цілком зрозуміле «виховне» призначення. Партком відзначав, що кандидат у члени партії «викликав у середовищі населення глибоке невдоволення та ненависть». Однак, той факт, що на весіллі (згідно з тією ж постановою) гуляло пів-села, наводить на думку, що відразу грецької спільноти до своїх стародавніх звичаїв («релігія була злісним ворогом колгоспного ладу») була вигаданою парткомом та сільським активом і, якби Дмитріїв не обрав для весілля не найкращий час — розпал збиральної, то, село вкотре, декларуючи свою атеїстичність та комуністичність, відгуляло б чергове традиційне весілля, і справа не набула б розголосу. Оскільки ж пів-села майже тиждень присвятило весіллю, розважаючись катанням на тачанці, і відповідно, не виходило на роботу в полі — звичайна подія отримала кваліфікацію шкідницького заходу («зтягнути збирання рясного сталінського врожаю»). Висновки постанови мали на меті не тільки засудити Дмитрієва, а й попередити несвідомих колгоспників. Щасливий наречений був відкликаний з кандидатів, виведений з членів президії сільради, пленуму сільради. Голова колгоспу (!) Анділахай за те, що незаконно виділив коня та тачанку без рішення загальних зборів колгоспників (!) отримав сувору догану з занесенням до облікової картки. Зібрання колгоспників зобов'язали розглянути питання про кучера П. Тотая, який «напився п'яним та знущався над колгоспними конями» і зняти його з роботи»⁵⁵⁰. Як здається, цілком не випадково поруч наводилися пояснення стосовно проекту Положення про судочинство, де зазначалося, що сталінський нарком Н. Єжов та очолювана

ним славна радянська розвідка «розгромила осині гнізда фашистських шпигунів, бандитів, що об'єдналися у право-троцькістський терористичний блок».

Мляві, але від того не менш гнівні, пасажі про існуючі відхилення від освячених тоталітарним режимом норм суспільної поведінки стосувалися навіть малолітніх дітей. Дехто С. Бережної обурюється з приводу виховної роботи в школах Старобешевського району, авжеж, 6 січня «згідно зі старою, дикою традицією немало школярів 1–4 класів [...] колядували»(!)⁵⁵¹.

Не позбавлене доречності зауваження Е. Школьнікової про те, що наприкінці 30-х рр. «містечко вже не було творцем культурних цінностей, а лише споживачем. Молодь, особливо піонери й комсомольці, й частина дорослих стали активними споживачами культури, але, на загал, вони віддавали перевагу культурі не на їдиш, співали радянські пісні російською. Нова єврейська пісня не стала масовою, це впливає як зі ставлення євреїв до їдишу та нової культури на ньому, так і судячи зі спроб популяризувати її»⁵⁵², цілком придатне для характеристики відповідних трансформацій у повсякденній мовній практиці та етнокультурній поведінці всіх етнічних громад України. Масована культурна експансія Кремля наприкінці 30-х рр. перемагала рештки традиційних культурних анклавів, які були неспроможні протиставити їй достойну альтернативу. Новий тип масової культури не визрівав у надрах народної свідомості, а привносився «згори», він був вдумливо вибудований тогочасними політ- і культ-технологами. Зміст його цілком відповідав завданням тоталітарного режиму й зашлаковував голови радянських громадян ідеалами колективної відповідальності й самопожертви. Мова, якою ці постулати вживлялися в свідомість, була національною, та чи це змінювало її антигуманну сутність?

11. «Національні справи» та їхній вплив на повсякденність нацмен-громад України

31 липня 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило проект оперативного наказу № 00447 НКВД СРСР «Про операції щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів». У наказі, який одразу набув чинності, зазначалося, що операція в Україні мала розпочатися 5 серпня й тривати чотири місяці. Всі потенційні жертви розбивалися на дві категорії: перша — після арешту й нетривалого «слідства» мала бути страчена; «ліберальніша» друга категорія передбачала «лише» ув'язнення у тюрмах або таборах на термін від восьми до десяти років⁵⁵³.

Попри те, що «Великий Терор» кінця 30-х рр. впав на радянський народ незбагненною катастрофою величезної руйнівної сили, не можна сказати, що ментально він був неготовий до такого розвитку подій. Насправді гучні «костюмовані» судові процеси з представницькими переліками засуджених з 1928 р. міцно увійшли до типового набору інформаційних орієнтирів пересічного обивателя. «Бригади добровільних помічників прокуратури» та сексотів наводили жах на робітників. Народ давно при звичався до імовірності репресій, як індивідуальних, так і масових. Статті під заголовками «Враги народа приговорены к расстрелу», «Приговор суда — приговор народа» — об'єктивно діагностували хворобливий стан масової свідомості, в якому, за незначними винятками, пере-